

Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги?

Віталій Перевезій,

кандидат історичних наук, вчений секретар
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

У статті простежується процес підготовки проекту нового Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”. Висловлюється думка, що найближчим часом ухвалення Закону малоімовірно, оскільки конфлікт інтересів суб’єктів, відносини між якими він має регулювати, настільки гострий, що годі сподіватися на вироблення консолідованої позиції щодо положень, згідно з якими можна було б вирішувати існуючі протиріччя в релігійному середовищі.

Релігійні відносини в Україні регулюють Конституція, міжнародні правові акти, серед яких необхідно виокремити Загальну декларацію прав людини, базовий Закон „Про свободу совісті і релігійні організації”, а також низка статей у законах, безпосередньо не дотичних до релігійної сфери, а саме Земельного кодексу України, Закону про освіту, Закону про альтернативну (невійськову) службу та низки інших. Крім того, регуляторами відносин у релігійному середовищі є підзаконні нормативні акти: Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів і Верховної Ради, розпорядження міністерств та відомств.

Базовим документом, що регулює відносини у сфері релігійного життя України, є Закон „Про свободу совісті і релігійні організації”, ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991 року. Однак положення цього Закону носять переважно загальнодекларативний характер, йому бракує норм щодо вирішення назрілих конфліктних ситуацій у релігійному середовищі. Це спричиняє постійні спроби депутатського корпусу модернізувати Закон. А час від часу лунають заклики про необхідність прийняття нового Закону, який відповідав би реаліям сучасних релігійних відносин в Україні. У зв’язку з цим у 1996 – 2003 роках в парламенті було зареєстровано понад 10 проектів нового Закону „Про свободу совісті і

релігійні організації”. Але, за словами предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), усі законопроекти, подані Держкомрелігій у попередні роки (починаючи з 1996 року), були „дещо або істотно гіршими за Закон 1991 року: вони більшою мірою обмежували релігійну свободу та релігійні права людини, містили двозначності, а інколи і суперечили Конституції України” та „супроводжувалися намаганнями певних політичних сил зламати сталу систему церковно-державних відносин і переглянути фундаментальні принципи релігійної свободи — одне з досягнень української демократії” [1].

Однією з останніх спроб змінити чинний Закон був законопроект „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”” (реєстр. № 1281 від 01.07.2002 року). На початку вересня 2002 року Кабінет Міністрів подав його на розгляд до Верховної Ради. Цей крок викликав невдоволення найбільш впливових релігійних організацій України, які заявили, що законопроект у багатьох своїх положеннях не відповідає міжнародно-правовим нормам, обмежує релігійні права та свободи. З такою заявою виступили представники УПЦ–КП, УПЦ (МП), УГКЦ, РКЦ, УАПЦ, ХВС під час „круглого столу”, який відбувся 9 жовтня 2002 року [2].

При цьому кожна з церков мала власні зауваження і побажання до нового законопроекту, які часто суперечили одне одному. Зокрема, митрополит Володимир (Сабодан) зауважив, що „Українська Православна Церква підтримає майбутній законопроект лише за певних умов, а саме: визнання державою особливої ролі канонічного Православ'я в історії України, в становленні та розвитку духовності і культури її народу; надання Церкві в цілому статусу юридичної особи; вилучення з чинного законодавства норми про почерговість богослужіння; повернення у власність канонічної православної конфесії всього церковного майна, яким поки що володіє та користується держава; надання права займатися виробничою та господарською діяльністю самим релігійним організаціям”. Але жодна з пропозицій, за його словами, не знайшла відображення у новому законопроекті [3].

Позицію протестантських церков стосовно запропонованого законопроекту було викладено 17 січня 2003 року під час зустрічі їх керівників з головою Комітету Верховної Ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією В. Стретовичем. Представники церков відзначали, що цей законопроект спрямовано на обмеження свободи релігії, прав церков та релігійних організацій та на подальше зростання впливу відповідних органів виконавчої влади в релігійній сфері [4].

Після численних протестів (за словами Л. Танюка, до Комітету ВР з питань культури і духовності надійшло близько 800 звернень від релігійних організацій і громадян з пропозицією відхилити законопроект)

Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги?

Віталій Перевезій

цей документ було знято з розгляду на другій сесії Верховної Ради (вересень 2002 – січень 2003 року). Але, незважаючи на це, Кабінет Міністрів, за рекомендацією Держкомрелігій, вирішив не відкликати законопроект на доопрацювання й наголосив на тому, щоб його було розглянуто Верховною Радою в першому читанні на черговій сесії (лютий – липень 2003 року) [5]. Однак Погоджувальна рада депутатських фракцій (груп) Верховної Ради на своєму засіданні 3 березня 2003 року вирішила не виносити на голосування питання щодо включення проекту Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” до порядку денного парламентської сесії. Голова Верховної Ради В. Литвин доручив профільному Комітету вирішити питання щодо узгодження цього законопроекту на засіданні Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій [6].

Коментуючи текст законопроекту, депутат від фракції БЮТ О. Турчинов зазначив, що „запропонований Держкомрелігій варіант – це закон чиновницького свавілля, а не захисту прав церков і релігійних спільнот. У ньому запропонована можливість скасування реєстрації церкви чи релігійної спільноти за рішенням чиновника”. „Я вважаю, що сьогодні ті конфесії, які домінують в Україні, які забезпечують духовний розвиток суспільства, повинні мати велику самостійність... Коли чиновник намагається влізти не в свою сферу, намагається регламентувати те, що взагалі не потрібно регламентувати – це дурість і злочин перед суспільством”, – наголосив депутат [7].

2 квітня 2003 року відбулося позачергове спільне засідання Всеукраїнської ради церков і представників комітетів Верховної Ради з питань культури, духовності та боротьби з організованою злочинністю, на якому обговорювалася змінена редакція Закону „Про свободу совісті і релігійні організації”. Коментуючи результати засідання, заступник голови Держкомрелігій М. Маломуж пояснив, чим нова редакція Закону відрізнялася від попередньої: „У ньому за церквою визнається статус юридичної особи, йдеться про передачу у власність церкви майна, в тому числі того, яке зберігається в музеях, розглядається питання про викладання у школах релігійних дисциплін, визначені принципи ставлення до малих релігій, а також до тих, які вперше з’являються в Україні, передбачено розширення демократії щодо проведення масових релігійних заходів на вулицях та площах, розглянуто питання про створення церквою підприємств, необхідних для її існування, визначені трудові та соціальні права священослужителів і церковнослужителів” [8].

27 травня 2003 року Кабінет Міністрів вніс на розгляд Верховної Ради новий проект Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281 від 12.05.2003 року, на заміну поданого раніше), розроблений Держкомрелігій. Однак, за словами директора Інституту релігійної свободи О. Зайця, незважаючи

на запевнення Кабміну, що „законопроект був постатейно розглянутий і погоджений на позачерговому спільному засіданні ВРЦ та Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності 31 березня 2003 року” і що „згідно з рішенням, прийнятим на засіданні, Кабінету Міністрів запропоновано подати цей законопроект до Верховної Ради на заміну поданого раніше”, насправді ВРЦ, розглянувши доопрацьовану редакцію законопроекту, не ухвалила рішення про його погодження і не рекомендувала урядові подавати його до парламенту на заміну поданого. За словами О. Зайця, незважаючи на те, що в новому законопроекті враховано низку пропозицій і зауважень, які надійшли від релігійних організацій, у ньому залишилося ряд положень, які непокоять більшість церков та релігійних організацій. Це стосується, зокрема, положень, які передбачають збільшення контрольних повноважень відповідних органів виконавчої влади у релігійній сфері, що є прямою загрозою для свободи віросповідання в Україні. Крім того, ряд членів ВРЦ виступає за розробку концептуальних засад державної політики у сфері свободи віросповідання, церкви та релігійних організацій, що має передувати прийняттю оновленого законодавства про свободу совісті і релігійні організації. Ця позиція майже одноголосно була підтримана керівниками та уповноваженими представниками церков і релігійних організацій під час засідання „круглого столу” „Релігія та влада в Україні” 14 травня 2003 року [9].

Однак, за інформацією прес-служби Держкомрелігій, на черговому засіданні ВРЦ 5 червня 2003 року представники релігійних організацій взяли активну участь у роботі над законопроектом. Їх пропозиції і зауваження до законопроекту спільно обговорювалися та приймалися відповідні рішення щодо їх врахування. Після цього нова редакція Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” була надіслана на розгляд до Верховної Ради, а попередній законопроект було відкликано [10].

Попередню інформацію спростовують результати „круглого столу” „Законодавче забезпечення свободи віросповідання в Україні”, що відбувся 11 червня 2003 року в приміщенні Національної академії наук України. Його учасники ухвалили резолюцію, яку й подали до Кабінету Міністрів і Верховної Ради. У ній зазначалося, що дотримання релігійної свободи в Україні на законодавчому рівні загалом забезпечене відповідними нормативно-правовими актами. Але правова база державно-конфесійних відносин потребує вдосконалення та приведення у відповідність до вимог демократичного громадянського суспільства, Конституції України і міжнародно-правових актів. Оновлене законодавство про свободу совісті та релігійні організації має відповідати новому духові державно-конфесійних відносин, позбавлених патерналізму з боку держави щодо релігійних організацій, та покликане максимально врегульовувати питання забезпечення свободи

Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги?

Віталій Перевезій

віросповідання й діяльності релігійних організацій в Україні відповідно до сучасних реалій. В резолюції наголошувалося на необхідності вироблення концептуальних засад державно-конфесійних взаємин, у яких було б закріплено положення про партнерські відносини між конфесіями і державою. І тільки на ґрунті цих концептуальних засад необхідно приймати відповідні нормативно-правові акти.

Виходячи з зазначеного, учасники „круглого столу” звернулися до народних депутатів з пропозицією відхилити проект Закону „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281 від 12.05.2003 р., на заміну поданого раніше) як передчасний і такий, що не відповідає суспільним трансформаціям, які відбулися в релігійній сфері, та звернулися до Кабінету Міністрів з пропозицією підготувати проект концептуальних засад державно-конфесійних взаємин в Україні. Резолюцію підписали керівники й уповноважені представники 14 християнських конфесій.

Впадає в око те, що спочатку урядовий законопроект відмовилися підтримати представники УПЦ. Пояснити це можна прагненням отримати більше, ніж пропонував їм цей документ. Зокрема, він не міг врахувати усі пропозиції УПЦ, про які йшлося вище. Однак, як покаже розвиток подій, згодом ієрархи церкви висловлюватимуть жаль щодо неприйняття цього законопроекту.

23 червня 2003 року на адресу Президента, Голови Верховної Ради і Прем'єр-міністра надійшло звернення керівників християнських церков України, в якому висловлювалося занепокоєння стосовно нової редакції закону про свободу совісті. Зазначалося, що перед тим, як ухвалювати відповідні законодавчі акти у сфері свободи віросповідання, церкви та релігійних організацій, необхідно розробити концептуальні засади державно-церковних відносин, у яких було б закріплено положення про партнерські взаємини між державою і релігійними організаціями. Тільки на підставі концептуальних засад доцільно приймати відповідні законодавчі акти. Серед підписантів уже не знаходимо представників УПЦ [11].

Свій протест проти проекту змін до чинного Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” висловили під час зустрічі 9 вересня у резиденції патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета представники семи християнських конфесій України. Серед них не було делегатів УПЦ і УАПЦ [12].

Внаслідок численних протестів Верховна Рада перенесла розгляд законопроекту з 12 на 30 вересня 2003 року. Хоча, на думку Голови Верховної Ради В. Литвина, провідники окремих конфесій політизували питання законопроекту [13].

Проте й надалі представники протестуючої сторони продовжили акції торпедування законопроекту з метою його остаточного зняття з розгляду

парламентом. 22 вересня було оприлюднено звернення глав церков України до Парламентської Асамблеї Ради Європи. У ньому, зокрема, говорилося: „Ми висловлюємо побоювання, що розширені повноваження центрального органу виконавчої влади у справах релігій можуть бути використані для збільшення впливу на релігійні організації, спрямування їх діяльності в певному руслі або обмеження їх прав... Наше занепокоєння викликає той факт, що в офіційних листах на ім'я керівників Верховної Ради і Уряду України Предстоятель УПЦ вимагає внести до Закону положення про особливий статус його конфесії і під час розгляду таке положення на вимогу фракції КПУ дійсно може бути внесене”. Документ підписали предстоятелі шести християнських церков [14].

29 вересня до Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності надійшов альтернативний законопроект „Про свободу віросповідання та релігійні організації” (реєстр. № 4185 від 24.09.2003 року, автор – народний депутат Л. Григорович), який, відповідно до Регламенту Верховної Ради України, мав розглядатися одночасно з урядовим проектом [15]. У зв'язку з протестами релігійних організацій, браком часу на розгляд альтернативного законопроекту, ненаданням урядом чіткого фінансово-економічного обґрунтування, а також деяких інших причин, розгляд законопроектів протягом жовтня – листопада 2003 року переносився чотири рази.

20 листопада Верховна Рада зрештою прийняла рішення відхилити законопроекти „Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 1281, автор Кабінет Міністрів України) та „Про свободу віросповідання та релігійні організації” (реєстр. № 4185, автор Л. Григорович). За урядовий законопроект проголосувало 177 народних депутатів, за депутатський – 108. Голосування стосовно того, щоб поставити законопроекти на повторне голосування чи передати їх на повторне перше читання не набрали необхідної кількості голосів. Депутати вирішили, що ці документи не підготовлені належним чином і тому створюють конфліктну ситуацію у Верховній Раді та певне напруження в суспільстві. У цей же день у третьому читанні Верховна Рада ухвалила Закон України „Про захист суспільної моралі” (реєстр. № 2384, автор Л. Черновецький). Це рішення підтримали 278 народних депутатів [16].

Менш ніж за тиждень, 26 листопада, парламент відхилив проект Постанови про проведення 24 грудня 2003 року парламентських слухань на тему: „Держава і Церква: об'єднання зусиль для відродження духовності нації та подолання негативних соціальних явищ у суспільстві” (реєстр. № 3506, автор І. Рішняк). За проведення парламентських слухань проголосувало 187 народних депутатів. Більшість парламентаріїв вважала невчасними парламентські слухання на цю тему у зв'язку з небезпекою її політизації у суспільстві і Верховній Раді [17].

В такий спосіб було заблоковано найреальнішу спробу кардинального

Новий закон про свободу совісті – засіб подолання чи загострення релігійної напруги?

Віталій Перевезій

оновлення релігійного законодавства України за часи її незалежності. Новий закон про свободу совісті і релігійні організації не тільки не став засобом регулювання відносин у релігійній сфері життя суспільства, яка відзначається високим ступенем конфліктогенності, а навпаки – ще більше загострив міжцерковне протистояння. Релігійні організації прагнули досягти того, щоб законопроект якнайширше відображав їх власні інтереси, при цьому не рахуючись з інтересами інших. У цій ситуації Кабінет Міністрів в особі Державного комітету у справах релігій став заручником конфлікту інтересів релігійних організацій. Новий закон у тій чи іншій редакції міг би докорінно змінити розклад сил на релігійній мапі України. Найбільш принциповим виявилось питання надання статусу юридичної особи не окремим громадам, а церкві як організаційній структурі. Це положення унеможливило б вільний перехід громад з однієї юрисдикції під іншу, що означало б консервацію наявного стану речей, на що, судячи з розчарованих заяв її речників, найбільш розраховувала УПЦ (коментуючи ситуацію з відхиленням законопроекту, прес-служба УПЦ заявила, що парламент відмовився повернути Церкві статус юридичної особи, якого вона позбулася через атеїстичну владу, а сили, які провалили закон, керувалися небажанням повернути Церкві майно [18].)

Однак спроби реформувати релігійне законодавство не припинилися.

Наприкінці січня 2004 року на розгляд Верховної Ради України надійшов проект Закону України „Про свободу віросповідання та діяльність релігійних організацій” (реєстр. № 5041, автор народний депутат І. Стойко, фракція „Наша Україна”). Вперше цей законопроект було подано до парламенту в листопаді 2003 року, але з невідомих причин він був зареєстрований не як альтернативний, а як додаток до урядового законопроекту № 1281, через що й не розглядався [19].

Подання цього законопроекту викликало гостру реакцію предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), який у листі до Голови Верховної Ради України В. Литвина наполягав не виносити його на розгляд у парламенті. На думку митрополита, жодна з принципових пропозицій УПЦ не відображена в законопроекті. Владика зазначав також, що цей проект менш демократичний, ніж чинний закон [20].

Протягом 2004 – 2005 років парламент обмежився розглядом змін до окремих статей чинного Закону.

У січні 2005 року Верховна Рада відхилила проект Закону „Про внесення доповнень до Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації” (реєстраційний номер 2637), поданий народним депутатом О. Турчиновим (фракція БЮТ), в якому пропонувалося визнати тотожними поняття „конфесія” і „релігійна організація” [21].

2 листопада 2005 року було зареєстровано законопроект „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”” (реєстр. № 8397, автор народний депутат В. Співачук,

фракція Соціалістичної партії України), яким пропонувалося внести зміни до статей 3 і 21 Закону з тим, щоб визначити поняття „небезпечний психологічний вплив”, „тоталітарна релігійна секта”, „потерпілий від небезпечного психологічного впливу тоталітарної релігійної секти”. У відповідь народний депутат О. Білорус (фракція БЮТ) 27 грудня зареєстрував проект Постанови Верховної Ради з рекомендацією відхилити цей законопроект, аргументуючи це тим, що „його реалізація може призвести до виникнення напруження у міжцерковних відносинах та, як наслідок, у суспільстві. Крім того, він у разі прийняття стане законодавчим підґрунтям для переслідування громадян за ознаками віросповідання. Норми проекту виписані таким чином, що під їх дію підпадатимуть абсолютно всі релігійні організації та їх члени” [22].

Наприкінці 2005 року члени Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності запропонували парламенту відхилити законопроект про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” (реєстр. № 6235, автор народний депутат Ю. Бойко), яким пропонувалося внести зміни до статті 5 Закону, що передбачали можливість надання фінансової допомоги від держави добродійним закладам (притулкам, інтернатам, лікарням), створеним релігійними організаціями, аргументуючи це тим, „що положення законопроекту не відповідають принципу цільового використання бюджетних коштів” та що „до законопроекту не подано фінансово-економічного обґрунтування, що не дає можливості визначитися із обсягами запропонованих видатків” [23].

Чергова епопея з підготовки нового Закону розпочалася 2006 року, коли у квітні, на виконання Указу Президента від 20 січня 2006 року № 39 „Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи”, було створено Робочу групу з розробки нової редакції Закону „Про свободу совісті та релігійні організації”. До складу Робочої групи увійшли представники Міністерства юстиції, Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, зацікавлених центральних органів виконавчої влади, відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Міжнародної асоціації релігійної свободи, Інституту релігійної свободи, Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова та інших неурядових організацій. Очолила Робочу групу заступник Міністра юстиції Л. Горбунова [24].

Пояснюючи необхідність реформування законодавства, що регулює релігійну сферу життя суспільства, Л. Горбунова зазначила, що чинний Закон „Про свободу совісті та релігійні організації” вважається одним з найкращих в країнах колишнього СРСР. Однак він не може вирішити певних практичних проблем. Зокрема, необхідно розширити перелік форм існування релігійних організацій, дозволити створювати місцеві або регіональні відділення релігійних організацій без статусу юридичної особи,

**Новий закон про свободу совісті –
засіб подолання чи загострення релігійної напруги?**

Віталій Перевезій

тобто їх представництва та філії. Крім того потрібно врегулювати питання отримання статусу юридичної особи релігійними об'єднаннями.

Л. Горбунова поінформувала, що фахівці Мінюсту узагальнили досвід правового регулювання питань забезпечення свободи світогляду, віросповідання та діяльності релігійних організацій у країнах Європейського Союзу. Крім того, Робоча група провела порівняльно-правовий аналіз чинного Закону „Про свободу совісті та релігійні організації” та основоположних міжнародно-правових документів. Міністерство юстиції звернулося до Венеціанської Комісії та ОБСЄ з проханням провести експертизу підготовленого ним законопроекту [25].

27 червня 2006 року в Міністерстві юстиції відбулося підсумкове засідання Робочої групи, під час якого було вирішено винести проект закону на громадське обговорення [26], а 14 листопада – заключне засідання, на якому обговорено висновок Європейської Комісії за демократію через право (Венеціанська Комісія) від 9 жовтня 2006 року та узгоджено кінцеві поправки до проекту нової редакції Закону.

Однак, незважаючи на намагання авторів законопроекту залучити до його розробки найширше коло зацікавлених сторін, у нового закону знову виявилось багато противників. Уже під час згадуваного заключного засідання Робочої групи представники окремих церков і релігійних організацій виступили з пропозицією відкласти дату подання зазначеного проекту на розгляд Верховної Ради „з огляду на несприятливу політичну ситуацію та нещодавні непоодинокі приклади політизації у парламенті питань, які стосуються діяльності релігійних організацій”. Було зазначено, що „внесення Кабінетом Міністрів цього законопроекту на розгляд Верховної Ради призведе до суспільного напруження та негативно позначиться на державно-конфесійних взаєминах, а також несе загрозу нівелювання досягнень релігійної свободи в Україні через можливість внесення дискримінаційних поправок до вказаного проекту з боку окремих депутатів” [27].

Отже, судячи з усього, новий Закон „Про свободу совісті та релігійні організації” не буде прийнятий і цього разу. Конфлікт інтересів суб'єктів, відносини між якими він має регулювати, проявляється настільки гостро, що не дає жодних підстав сподіватися на вироблення консолідованої позиції щодо тих положень Закону, які б мали вирішити найгостріші протиріччя, що існують в релігійному середовищі, а саме: проблему реституції церковного майна, питання здобуття релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи, проблем, пов'язаних з протиріччями щодо здійснення різними релігійними структурами своєї суспільної місії тощо.

За цих обставин є два шляхи виходу із ситуації: перший – залишити незмінним старий Закон, який завдяки своїй декларативності в принципі влаштовує всіх, а конкретні проблеми розв'язувати за допомогою норм цивільного, адміністративного та іншого законодавства; другий шлях –

нав'язати суб'єктам релігійних відносин новий Закон і прийняти його, не враховуючи побажань „зацікавлених сторін”, використовуючи при цьому найкращі зразки міжнародної законотворчості. Цей шлях видається найменш перспективним. Зважаючи на те, що окремі церкви мають у парламенті лобістські групи, сподіватися на неупередженість депутатського корпусу не доводиться.

Література:

1. http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r-09-1.html#3008_1
2. <http://www.unian.net/ukr/news/news-25492.html>
3. <http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r-007.html#64>
4. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;641/>
5. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;641/>
6. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;798/>
7. <http://www.orthodox.org.ua/win/news/2003r-007-3.html#974>
8. http://www.orthodox.org.ua/win/nnews/News-of-The-Day.php?id=435&start=0&len_=10000&cont=0
9. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;168/>
10. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;241/>
11. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;115/>
12. <http://www.uaorthodox.org./news.php?pid=283>
13. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;253/>
14. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;273/>
15. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;281/>
16. <http://rada.gov.ua/pls/webproc34?id=&pf3511=13478&pf35401=32486>
17. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;421/>
18. <http://www.orthodox.org.ua/win/nnews/News-R.php?id=2469>
19. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;571/>
20. http://www.orthodox.org.ua/News-R_oua.php?id=329
21. http://www.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=56091&cat_id=33449
22. <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/webproc34?id=&pf3511=26582&pf35401=83598>
23. <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/webproc34?id=&pf3511=26600&pf35401=83710>
24. <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7545&sid=news>
25. <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7545&sid=news>
26. http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=40927360
27. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12840/>